

Б. Камолиддинов

**ДОИР БА ТАСНИФОТИ
ЧУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕИ СЕРТАРКИБ**

Вожаҳои калидӣ: шарҳ додан, сарчумла, чумлаи пайрав, чида, чумлаи мураккаби тобей

Дар бораи чумлаҳои мураккаби тобей сертаркиб аввалин бор дар наҳвшносии тоҷику форс профессор Д.Т.Тоҷиев як асари ҷудогона таълиф намуда (1), баъдтар дар рисолаи докторӣ (2, 176-212) маълумоти нисбатан мукамал ва муназзам дода буд. Сипас дар асарҳои таҳқиқотии забоншносии дигар, аз ҷумла дар фасли «Чумлаҳои мураккаби тобей сертаркиб»-и грамматикаи илмӣ, ки ба қалами узви вобастаи АУ Тоҷикистон Ш.Рустамов тааллуқ дорад (3, 156-180), инчунин дар китобҳои дарсии мактабҳои таҳсилоти умумӣ ва олий ҳамон маълумот бо андаке дигаргунӣ зикр гардидааст.

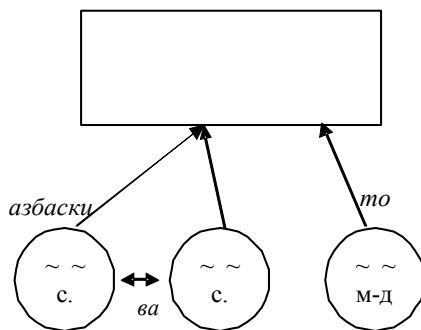
Дар асарҳои Д.Т.Тоҷиев ҳам қолабҳои асосии чумлаҳои мураккаби тобей сертаркиб зикр ёфтаанд. Тадқиқгар чунин чумлаҳои мураккаби тобейро аввал ба ду навъ: ҳампайраву паёнаӣ ва гурӯҳи аввалро ба чидаю ғайричида ҷудо карда буд. Ш.Рустамов низ чумлаҳои мураккаби тобейро аввал ба ду гурӯҳ: «1) чумлаҳои мураккаби тобей, ки чумлаи пайрави онҳо ба як чумла ва 2) чумлаҳои мураккаби тобей, ки чумлаи пайравашон силсилавор яке ба дигаре тобей мешаванд» ва гурӯҳи аввалро ба ду навъ: «чумлаҳои пайраве, ки бар эзоҳи як чумла меоянд, аз ҷиҳати мансубияташон ба навъҳои чумлаи пайрави якхелаву ҳархела ва аз ҷиҳати тарзи алоқа чидаву ғайричида» ҷудо кардааст (3, 156).

Дар заминаи ҳамин се қолаби асосии чумлаҳои мураккаби тобей

сертаркиб навъҳои зиёдро сохтан ва аз маводи забони адабии муосири тоҷик намунаҳо пайдо кардан мумкин аст. Ин кор дар асарҳои илмӣ дар боло зикршуда анҷом дода шудааст. Ба андешаи мо, онҳоро дар маҷмӯи метавон навъи чорум, яъне ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби омехта номид. Дар таркиби чунин ҷумлаҳо унсурҳои ҷидаю ғайриҷида, ҷидаю паёнапай, ғайриҷидаю паёнапай ва ё ҷидаю ғайриҷидаю паёнапай омада метавонанд:

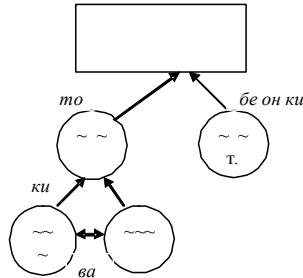
1. **Азбаски** зиндагонии кӯдакӣ ва хурдсолии ман асосан дар ду деҳа гузаштааст ва ин деҳаҳо аз ҳам дур буда, аз ҷиҳати ободонӣ, маданият ва урфу одат аз ҳам фарқ доштанд, ман мехоҳам пеш аз сар кардани ёддоштҳои худ дар бораи ин ду деҳа як қадар маълумот дода гузарам, **то ки** фаҳмидани ҷойи ин ёддоштҳо барои хонандагон осонтар шавад (С.А.).

Дар ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиби боло ду ҷумлаи пайрави сабаб ба тариқи ҷида, вале ҷумлаи пайрави мақсад ба тариқи ғайриҷида омада, ҳар се ҷумлаи пайрав як сарҷумларо (ман мехоҳам пеш аз сар кардани ёддоштҳои худ дар бораи ин ду деҳа як қадар маълумот дода гузарам) аз лиҳози сабабу мақсад шарҳ додаанд:

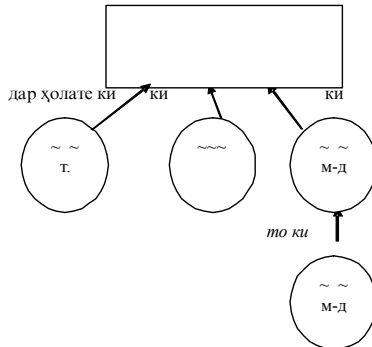
Як рӯз Хусрав чокаронро бифармуд, **то** ба вақти субҳ, **ки** дидаи ҷаҳон аз сиеҳаи зуламот ба сапедаи нур нимқушуда бошад **ва** Бузургмехр рӯй ба хидмат ниҳад, бар вай зананд ва, **бе он ки** осебс расонанд, ҷомаи ӯ биситонанд (Марзбоннома).

Дар ин матн ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ва тарзи амал ба сарҷумлаи «Як рӯз Хусрав чокаронро бифармуд» ба тариқи ғайриҷида ва ду ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба тариқи ҷида ба ҷумлаи пайрави пуркунанда тобеъ шудаанд:

3. ...дар ҳолате ки дар чапмонам об чарх мезад, дастонамро, **ки** ҳанӯз дар дастони ӯ буданд, кашидан хостам, **ки** пеш аз гулӯғир шудани гиряам аз вай дур шавам, **то ки** бо ҳолати парешони худ ўро дар ташвиш ва шубҳа наандозам (С.А.).

Дар ин ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб унсурҳои ҳар се навъ: ҷида, ғайриҷида ва паёнаӣ мушоҳида мешаванд. Дар матни дуҷум ба сарҷумлаи «дастонамро кашидан хостам» ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, муайянкунанда ва мақсад тобеш шуда, бар эзоҳи ҷумлаи пайрави мақсад, ҷумлаи пайрави мақсади дигар омадааст. Дар ин ҷо ду навъи алоқаи ҷумлаҳои пайрав: ғайриҷида ва паёнаӣ дида мешавад:

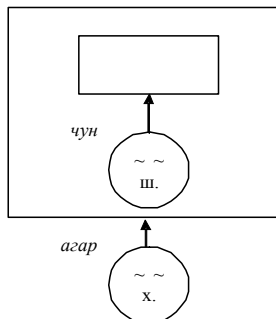

Мушоҳидаи маводи забон гувоҳи медиҳад, ки тасдиқи навъҳои асосии ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бо ҳамин ҷаҳор навъ маҳдуд намешавад. Дар забон навъи панҷум низ вуҷуд дорад, ки аз лиҳози тарзи алоқа ва шарҳи ҳамдигар аз навъҳои зикршуда ба қулӣ фарқ мекунад:

4. **Агар** ба ҳар сари мўят хунар дусад бошад,
Хунар ба кор наояд, **чу** бахт бад бошад (Саъдӣ).

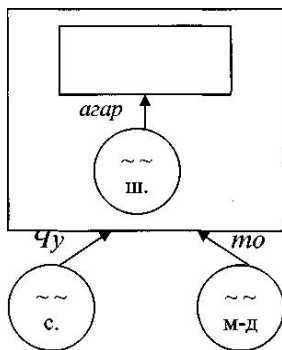
Дар ин байт ҷумлаи пайрави хилофи ба ҳар сари мўят хунар дусад

бошад тамоми ҷумлаи мураккаби тобъро, ки аз сарҷумлаи «Ҳунар ба кор наояд» ва ҷумлаи пайрави шартӣ бевосита бар эзоҳи сарҷумла омада (*бахт бад бошад*) иборат аст, шарҳ медиҳад:

5. *Чу* ман аз тухми деҳқонам, бисабзад то ҳама кишташ,
Наборад абр агар борон, сиришк аз дида меборам (Лоиқ)

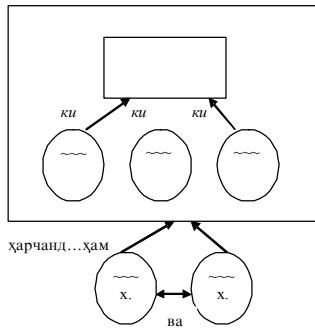
Дар ин матн ҷумлаҳои пайрави сабаб (*ман аз тухми деҳқонам*) ва мақсад (*бисабзад ҳама кишташ*) ба тариқи ғайриҷида омада, тамоми ҷумлаи мураккаби тобъро, ки сарҷумлаи он (*сиришк аз дида меборам*) бо ҷумлаи пайрави шартӣ (*наборад абр агар борон*) эзоҳ ёфтааст, шарҳ медиҳанд:

6. *Ҳарчанд* ҳаво сард ва хона бепеч бошад *ҳам*, оташҳои ангишти саксавул, ки шукуфонида болои ҳам ба сандалӣ месандоҳтанд, се манқал оташ, ки пас аз гундоштани дастархон онҳоро бар рӯи хона қатор ниҳода буданд ва се лампаи чилум, ки онҳоро аз шифти хона овехта буданд, ин меҳмонхонаи васъро монанди танӯри афрӯхта тафсонда буд (С.А.).

Дар ин матн ду ҷумлаи пайрави хилофи ҳаво сард ва хона

бепеч бошад бар эзоҳи ҷумлаи мураккаби тобей омадааст, ки он аз сарҷумлаи «оташҳои ангишти саксавул, се манқал оташ ва се лампаи чилум ин меҳмонхонаи васеъро монанди танӯри афрӯхта тафсонда буд» ва се ҷумлаи пайрави муайянкунанда: шукуфонида болои ҳам ба сандали мсандохтанд, пас аз гундоштани дастархон онҳоро ба рӯйи хона қатор инҳода будандва онҳоро аз шифти хона овехта буданд иборат аст:

Дар сохтори воҳидҳои наҳвӣ забон, чи ҷумлаи содда ва чи ҷумлаи мураккаби тобей сертаркиб вазифаи детерминантии аъзоҳои ҷумлаи содда ва чунин ҷумлаҳои пайрави ҳол, ки бо мундариҷаи тамоми ҷумлаи мураккаби тобей алоқамандӣ доранд, аҳамияти хоса касб мекунад. Аз мисолҳои боло аён аст, ки бештар ҷумлаҳои пайрави ҳоли ҳилоф, сабаб, мақсад бар эзоҳи тамоми ҷумлаи мураккаби тобей омадаанд. Агар чунин муносибати маъноии байни ҷузъҳои ҷумлаи мураккаби тобей сертаркиб сарфи назар карда шавад, таҳлили сохторию имконнопазир мегардад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Тоҷиев Д. Ҷумлаҳои мураккаби тобей сертаркиба. - Душанбе: Ирфон, 1966.
2. Тоҷиев Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тобей дар забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1981.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1989.-Ҷ.3.

*On the Classification of Multi-Component Complex Sentences***B. Kamoliddinov**

Key words and expressions: *to modify, principle clause, subordinate clause, homogeneous, complex sentence.*

The article is devoted to the study and analysis of multi-component complex sentences in the Tajik language. Shortly summing up the ideas of the prominent Tajik linguists D. Tojiev and Sh. Rustamov on the mentioned problem, the author points out that in modern Tajik linguistics the classification of multi-component complex sentences suggested by Prof. D. Tojiev is still, with a slight change, in use. D. Tojiev divided multi-component complex sentences into two types: 1) with identical clauses and 2) with consecutive clauses. In its turn, the first type is subdivided into homogenous and non-homogenous clauses.

On the basis of D. Tojiev's classification the author of the article proposes to call all of the given types mixed multi-component complex sentences. In his turn, the researcher gives an analysis of all types of subordination within the system of such syntactical structures and comes to the conclusion that 6 types of subordination can be distinguished: 1) two homogeneous and one non-homogenous subordinate clauses modify a principle clause;

2) two homogeneous and two non-homogeneous subordinate clauses are attached to a principle clause;

3) three different subordinate clauses modify a principle clause and in its turn a subordinate clause is attached to one of the three mentioned clauses and the latter two clauses are homogeneous;

4) a subordinate clause modifies two other clauses consisting of principle and subordinate ones;

5) two non-homogeneous subordinate clauses serve as determiners of a complex sentence made of a principle clause to which another subordinate clause is attached;

6) two homogeneous subordinate clauses modify a complex sentence consisting of a principle clause which is modified by three homogeneous subordinate clauses. At the end the author comes to the conclusion that mostly adverbial clauses of concession, cause and result serve to modify a whole complex sentence consisting of a principle clause and several subordinate clauses.